

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/72/7-11>

Anar Ramiz oğlu Kərimov

Bakı Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru, professor
anarkerimov.bdu@mail.ru

Vüsal İsfəndiyar oğlu Yüzbaşıyev

Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
vusalyuzbashyev@mail.ru

FARS DİLİNDƏ MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN QOŞMALARLA İFADƏ OLUNMASI

Xülasə

Məqalə fars dilində məkan anlayışının ifadəsində qoşmaların rolunu araşdırır. Müasir fars dili ilə yanaşı, klassik fars dilində də fəza münasibətlərinin ifadəsində qoşmaların rolu öyrənilmişdir. Bundan başqa, fars dilində məkan bildirən qoşmaların tarixi inkişafı da araşdırılmışdır. Sübut olaraq göstərilirdi ki, istisna sayılan mənalar da qədim və orta əsr fars dilindən gəlir. Məqalədə qoşma kimi məkan bildirən leksik sözlərin ifadəsi ilə bağlı araşdırmalar da yer alıb.

Açar sözlər: *məkan, məkan münasibətləri, qoşmalar, qrammatik mənalar, leksik mənalar, qoşmaların etimologiyası*

The role of prepositions on expression of spatial concept in persian

Summary

The article is an investigation on the role of prepositions in the expression of the spatial concept in Persian. In addition to the modern Persian language, the role of prepositions in the expression of spatial relations in classical Persian was also studied. Moreover, the historical development of spatial prepositions in Persian was also investigated. It was indicated by the fact that the meanings considered as an exception come from ancient and medieval Persian. The article also includes the research on the spatial expression of lexical words as prepositions.

Key words: *space, spatial relation, preposition, grammatical meanings, lexical meaning, etymology of postpositions*

Məkan anlayışı tarixən insanın şüurunda predmentlərin real məkan münasibətlərinin əks olunması nəticəsində yaranmışdır. Bununla yanaşı, məkan münasibətlərinin və formalarının dərk edilməsi qavrayışdan anlayışa, xüsusidən ümumiyyə doğru istiqamətdə getmişdir. Qavrayışın köməyiylə insan, məsələn, predmetlərin kənarda yerləşməsinə əks etdirir, başqa sözlə, müəyyən edir ki, istənilən predmet digər predmetdən kənarda, ondan uzaqda yerləşir, eyni zamanda onunla bir zaman çərçivəsində yerləşir, eyni zamanda onunla bir zaman çərçivəsində mövcuddur və qarşılıqlı toxunma və yanaşma vəziyyətində yerləşə bilər. Məkanın inikas formalarının inkişafı prosesində ayrı-ayrı məkan əlamətlərinin yalnız predmetlərdən yox, həm də digər məkan əlamətlərindən mücərrədləşdirilməsi baş verir. Belə ki, məsələn ölçü haqqında anlayışın formalaşması bədənin forması kimi məkan əlamətindən mücərrədləşdirmə yolu ilə həyata keçirilir. Məkanın bədənlə müqayisə yolu ilə dərk olunan bütün konkret yaranma formaları yalnız müasir insanın hiss orqanları üçün yox, eyni zamanda onun əcdadları üçün də qavranıla bilirdi. Məkanın müxtəlif cəhətləri haqqında təsəvvür predmetlərin müxtəlif məkan münasibətlərində qavranılmasından inkişaf edir.

İbtidai insan hər dəfə hər hansı bir predmetin yerini müəyyən etmək istədikdə, o həmişə predmetin digər predmetlərə və özünə olan məkan münasibətlərini müəyyən etməliydi. Bizi əhatə edən məkanı əks etdirmək üçün dil vahidlərinin yaradılması çox mürəkkəb çox şaxəli bir yoldur. Hər bir dilin məkan münasibətlərini ifadə etmək üçün xüsusi ifadə vasitələri vardır. Hind-avropa dillərində onlar ya qoşmaların sözlərə birləşməsi, yaxud önsəkilçilərin vasitəsilə fin-uqor dillərində sonqoşma konstruksiyaları ilə ifadə olunur. (3, s.174-175)

Fars dilində məkanın fərqli çalarları məhz qoşmalar vasitəsilə ifadə olunur. Məkan münasibətlərinin fars dilində ifadə olunmasında əsasən bu qoşmalar iştirak edir: در dər, به be, بر bər, تا ta

Məkan mənalarının ifadə olunmasında iştirak edən qoşmalardan biri və bəlkə də ən fəali dər در önqoşmasıdır. A.Kərimov dər önqoşmasının yerlik halın ifadə olunmasındakı rolundan danışarkən qeyd edir ki, fars dilinin inkişaf mərhələlərində dər önqoşması ilə yanaşı, onun digər fonetik variantı olan əndər də işlənir. Əndər (andar) qoşması orta fars dilində əsasən aşağıdakı mənalarda işlənmişdir:

1) məkan: a) hərəkətin obyektin daxilində baş verdiyini bildirir; b) arasında mənasında; c) mücərrəd isimlərlə işləndikdə mücərrəd məkan bildirir.

2) istiqamət bildirir və bu zaman hərəkətin xaricdən obyektin daxilinə doğru istiqaməti ifadə olunur. [3, s.181]

Mövzumuz qoşmalar yox, qoşmaların məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında rolu ilə bağlı olduğundan onların yalnız məkanla bağlı xüsusiyyətlərinə toxunmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Fars dilində dər در qoşması işləndiyi sözdən və mətndən asılı olaraq bir çox məkan çaları ifadə edə bilər. Məsələn:

پدر و مادر جوان هر سال اول تابستان خانه ای بزرگ در شمال نزدیک را مسر اجاره می کردند

Cavan ata-ana hər il yayın əvvəli şimalda Ramsər yaxınlığında böyük bir ev kirayəyə götürürdülər. (10, s. 16)

همه در حیاط رفت و آمد می کردند.

Hamı həyətdə gəzişirdi. (13, s.9)

فرشته خودش را در اتاق شهاب زندانی کرده بود.

Fəreştə özünü Şahabın otağında həbs etmişdi. (13, s. 177)

تا ظهر همه ی فامیل در خانه ی ما جمع شدند.

Günortaya qədər bütün qohumlar evimizdə toplaşdı. (13, s.177)

هدایای می خرید و با احایات آنها را در چمدان می چید.

Hədiyyələr alırdı və ehtiyatla onları çamadana yığırdı. (13, s.197)

با رنگ پریده به مادر که در آستانه ی در ایستاده بود نگاه می کرد.

Rəngiqaçmış şəkildə qapının astasında dayanan anaya baxırdı. (13, s.107)

پلیس سری تکان داد و باز در از دحام اطرافش گم شد.

Polis başını tərpətdi və yenə ətrafdakı izdiham içərisində itdi. (13, s. 167)

سعی کردم قیچی را در چرخ ماشین فرو کنم.

Qayçıını maşının təkərinə soxmağa çalışırdı. (13, s.23)

آن روز درخشان زمستانی، در هوای آزاد قدم زدیم.

O parlaq qış günü açıq havada gəzdim. (13, s.184)

Birinci cümlədə dər qoşması açıq (nisbətən) məkan bildirir, ikinci, üçüncü və dördüncü cümlələrdə bu qoşma məhdud məkan ifadə edir, beşinci cümlədə bu qoşma hərəkətin istiqamətini (yerləşmə mənası ilə birlikdə), altıncı cümlədə isə məhdud məkanı bildirir. Yeddinci cümlədə dər qoşması arasında, içərisində mənasını ifadə edir, səkkizinci cümlədə isə hərəkətin predmetin içərisinə doğru istiqamətləri bildirir, sonuncu cümlədə isə bu qoşma açıq məkanı ifadə edir.

A.Kərimov klassik fars dilində در dər və اندر əndər qoşmasının ifadə etdiyi mənalara aşağıdakıları aid edir:

1) məkan bildirir: əşyanın, predmetin yerləşdiyi yer

2) hərəkətin törədilmə yerini bildirir və bu zaman hərəkət feilləri ilə işlənir

3) hərəkətin obyektin içərisində, daxilində baş verdiyini göstərir və bu mənə daha çox qoşmanın işləndiyi sözün və feilin leksik mənasından irəli gəlir.

4) məkan ifadə edən predmetin səthini, üzərini bildirmək üçün işlənir

5) məcazi mənada məkan ifadə edir
6) bəzən ۴ be önqoşması kimi hərəkətin obyektə doğru istiqamətini bildirir.
7) istiqamət mənasında bu qoşmalardan əsasən hərəkətin xaricdən daxilə doğru, istiqamətini bildirmək üçün istifadə olunur

8) deliberativ münasibətlər ifadə edir
9) zaman münasibətlərini ifadə edir; bu zaman qoşma ilə işlənən sözlər semantik cəhətdən zaman anlayışı bildirir və aşağıdakı hallar müşahidə olunur:

- a) hərəkətin baş vermə zamanı, anına işarə edir
- b) hərəkətin zamana görə davamlılığına işarə edir (3, s.183-187)

Maraqlıdır ki, müəllif qoşmanın mənalarını verərkən onların başqa ifadə vasitələrinə də toxunur. Məsələn, hərəkətin obyektin içərisində, daxilində baş verdiyini göstərməsi mənasında başqa sözlər və qoşmalar da işlənir: فرود forud, درون dərūn, اندرون ʾəndərūn (3, s.185)

Müqayisələr nəticəsində məlum olur ki, müasir fars dilində də dər در qoşması bu mənalarda işləyə bilər.

Məkan münasibətlərini ifadə edən qoşmalardan biri əz از qoşmasıdır. A.Kərimov əz از qoşmasının klassik fars dilində ifadə etdiyi mənalara aşağıdakıları aid edir:

- 1) iş və hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir
- 2) əşyanın daxilindən başlayan hərəkət nöqtəsini bildirir
- 3) hərəkətin əşyanın yanından keçməklə baş verdiyini bildirir
- 4) səbəb mənası
- 5) müqayisə-bənzətmə münasibəti
- 6) deliberativ münasibətlər
- 7) cins-növ münasibəti. Bu zaman əşyanın hazırlandığı materialı bildirir.
- 8) vasitə-alət mənası
- 9) mənşə münasibəti
- 10) hissə münasibəti
- 11) zaman münasibəti (3, s.199-204)

Deyinlənlərdən də görünür ki, əz از qoşmasının əsas mənaları məhz məkanla bağlıdır.

A.Kərimov vasitəli tamamlığın از qoşması ilə işlənməsini tələb edən feilləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1) uzaqlaşma, uzaq düşmə mənalı feillər və ya sözlərlə, bir qayda olaraq, vasitəli tamamlıqda از önqoşması işlənir.

2) qaçmaq, gözə görünməmək, gözdən itmək və s. mənalı feillərlə
3) ayırmaq, ayrılma və s. mənalı feillərlə
4) nə isə haqqında düşünmək, fikirli, əndişəli, qəmgin olma və s. kimi daxili həyəcan, qəmli hisslər ifadə edən feillərlə

5) şadlıq, sevinc, fərəh kimi hisslər ifadə edən feillərlə
6) yada salmaq, xatırlamaq, unutmamaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə
7) qorxu, çəkinmə kimi anlayışlar ifadə edən feillərlə
8) azadlıq, nicat tapmaq, qurtulmaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə
9) peşmanlıq, təəssüf kimi hisslər ifadə edən feillərlə
10) nədənsə doyma, cana gəlmə (həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən) kimi anlayışlar ifadə edən feillərlə

- 11) əsirgəmə mənasında دریغ داشتن feili ilə
- 12) dolmaq mənalı لبریز شدن، پرسیدن، محلول شدن və s. kimi feillərlə
- 13) nifrət, qəzəb və s. kimi hisslər ifadə edən feillərlə
- 14) soruşmaq, sorğu-sual etmək, xəbər almaq və s. mənalı feillərlə
- 15) utanc, xəcalət kimi hisslər ifadə edən feillərlə
- 16) məlumat almaq, xəbərdar olmaq və ya əksinə xəbərsiz olmaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə
- 17) predmeti başqa bir şəxsdən gizlətmə, saxlama kimi mənalı feillərlə
- 18) təəccüb, heyran kimi hisslər ifadə edən feillərlə

- 19) acizlik, çarəsizlik kimi mənalar ifadə edən feillərlə
- 20) nədənsə çəkindirmək, saxlamaq, hərəkətdən qalmaq kimi mənalarda işlənən feillərlə
- 21) eşitmək, dinləmək mənalı شنیدن feili ilə
- 22) başlamaq mənalı feillərlə
- 23) üz çevirmək, dönmək, ehtiyat etmək kimi mənalar ifadə edən feillərlə
- 24) iqtibas etmə, məsləhətləşmə kimi feillərlə (3, s.205-210)

Deyinlənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əz qoşması zahirən məkan mənasından uzaqlaşmış görünsə də, əslində bir çox hallarda qoşma həqiqi və məcazi mənada məkan çalarını saxlayır.

Bu qoşma müasir fars dilində əsasən məkan mənası ifadə edir. Məsələn:

با این تصمیم بدون نگاه به اتومبیل کلید را از کیفش بیرون آورد.

Bu qərarla maşına baxmadan açarı çantasından çıxartdı. (12, s.252)

چند نفر از دوستان از در وارد شدند، بقیه دور آن ها را گرفتند.

Dostlardan bir neçə nəfər qapıdan içəri daxil oldu, qalanları onların ətrafını aldı. (13, s.5)

آخرین کارت او را از دستش قاپید و از پنجره بیرون انداخت.

Onun sonuncu kartını əlindən qapdı və pəncərədən bayıra atdı. (10, s.143)

می خواست از یک بلندی به اطراف نگاه کنم.

İstəyirdi bir yüksəklikdən ətrafa baxım. (14, s.182)

هیچ وقت از بالا درخت ها را ندیده بودم.

Heç vaxt yuxarıdan ağacları görməmişdim. (13, s.137)

دویدم و از اتاق صندلی کوچکم را آوردم.

Qaçdım və otaqdan kiçik stulumu gətirdim. (13, s.227)

حاضر نبود پایش را از تهران بیرون بگذارد.

Tehrandan çıxmağa hazır deyildi. (10, s.161)

رامین از پنجره به فرشته نگاه کرد.

Ramin pəncərədən Fərəştəyə baxdı. (13, s.78)

صدای پای پدرم هم از پشت سر آمد.

Atamın ayaq səsi də arxadan eşidildi. (13, s.32)

ما از دور شاهد این ماجرا بودیم.

Biz uzaqdan bu hadisənin şahidi olduq. (13, s.78)

از اتاق بیرون آمد.

Otaqdan çıxdı. (13, s.60)

A.Kərimov vasitəli tamamlığın be önqoşması ilə işlənməsini tələb edən feilləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1. önqoşması mənaca ümumiyyətlə feilin ifadə etdiyi hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirir. Be önqoşması ilə işlədilən vasitəli tamamlıqların bir qismi feilin hərəkətinə bu və ya digər şəkildə məruz qalan qeyri-müstəqim obyektə bildirir. Feilin hərəkəti obyektə yönəlir və ondan müstəqim, ya məcazi mənada bu və ya başqa dəyişiklik törədir. Mənaca belə feillər təsirli feillərə yaxındır.

2. hissi fəaliyyət ifadə edən feillərlə işlənən tamamlıq feilin təsiri ilə be önqoşması ilə işlənir. Bu feillərə چشم دوختن, دل بستن, میل کردن, توجه کردن, اهمیت دادن, اعتماد کردن, مایل شدن və s. kimi feillər aiddir.

3. hərəkət feilləri ilə işlənir. Bu zaman qoşma ilə işlənən isimlər hərəkətin son nöqtəsini bildirir. رسیدن, رفتن, آمدن və s.

4. bağlılıq, adət, məşğuliyyət, inam, istinad kimi anlayışlar ifadə edən feillər

5. yanaşma, yaxınlaşma, çatma, nail olma, birləşmə kimi anlayışları ifadə edən feillərlə: رسیدن, نزدیک شدن və s.

6. dəyişmə, bir haldan başqa bir hala çevrilmə kimi anlayışları ifadə edən feillərlə: تبدیل شدن, گرییدن

7. vermək, təqdim etmək, həvalə etmək, təslim etmək və s. kimi feillərlə

8. hər hansı bir şəxsə ehtiyac, asılılıq kimi anlayışları ifadə edən feillərlə (3, s. 168-170)

Be qoşması ilə işlənən feillərin leksik- semantik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda görürük ki, onların bir çoxunun semantikasındakı məkan çalarını vardır. Bu sintaktik əlaqə, başqa sözlə, bir qrup feillə be qoşmasının işlənməsi onlar arasında mövcud olan mənə əlaqəsinin formal təzahürüdür.

Beləliklə, be önqoşması əksər hallada məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edir. Bu aşağıdakı cümlələrdə aydın şəkildə görünür.

اگر بعد از این مدت به هیچ عنوان از اون راضی نبودى، به راحتی به خانه ی خودت بر مى گردى.

Əgər bu müddətdən sonra heç cür ondan razı qalmasan rahatlıqla öz evinə qayıdarsan. (12, s.22)

مهندس در اتاق را باز کرد و یک گام به داخل گذاشت.

Mühəndis otağın qapısını açdı və içəri bir addım atdı. (9, s.60)

وقتى در اتاق را پشت سرم بستم و به آن تکیه دادم، نفس نفس مى زدم.

Otağın qapısını arxamca bağlayıb ona söykəyəndə təng nəfəs idim. (13, s.5)

به خانه ی همسایه سرک کشیدم.

Qonşunun evinə boylandım. (13, s.281)

خسرو را به خانه فرستادند تا اگر فرشته آمد یا تلفنى شد جواب بدهد.

Xosrovu evə göndərdi ki, əgər Fərəştə gəlsə və ya zəng olsa cavab versin. (13, s.115)

خود را به میز رساندم.

Özümü stola çatdırdım. (13, s.54)

سرم را به پله تکیه دادم.

Başımı pilləkənə söykətdim. (13, s.116)

او با دست به میل رو برویش اشاره کرد تا بنشینم.

O, əli ilə işarə etdi ki, qarşıdakı kreslodə oturum. (13, s. 295)

هر چه را که روی میز بود به زمین پرت کرد.

Stolun üstündəki hər şeyi yerə çırpdı. (13, s.54)

اجازه گرفتم از روی بام به طلوع خوشید نگام کنم.

Damın üstündən günəşin doğmasına baxmaq üçün icazə aldım. (14, s. 182)

br bər önqoşması da məkan ifadə edən qoşmalardan biridir. Bu qoşma əsasən obyektin predmetin üzərinə, üstü məfhumunu ifadə edir.

پرنده ی زیبایى بر شاخه ی درخت نشسته بود.

Gözəl bir quş ağacın budağında (budaq üzərində) oturmuşdu. (14, s.185)

عكسى بر دیوار نصب بودند.

Divara bir şəki yapışdırmışdılar. (vurmuşdular) (14, s.202)

References

1. Alakbarova A.A., The fuctions of “də” preposition in Firdovsi’s “Shanname”, 65-67, materials of the scientific conference, Baku, BSU, 2001, 150 pages
2. Alizada H., Arabic elements in Persian language, Baku, BSU 1969, 43 pages
3. Karimov A., Means of expression of case relations in Persian language, Baku 2006, 244 pages
4. Karimov A., Urdu grammar, Baku 2010, 400 pages
5. Zulfugarova F.I., Prepositions in Persian language, 38-45, Scientific works, №2, Baku, BSU, 1973, 90 pages
6. Zulfugarova F.I., Prepositions in Persian language and means of expression them (first article), 50-59, Scientific works, №1, Baku, BSU, 1974, 85 pages
7. Zulfugarova F.I., Prepositions in Persian language and means of expression them (second article), 20-31, Scientific works, №1, Baku, BSU, 1974, 84 pages
8. Zulfugarova F.I., Prepositions in Persian language and about syntactic function of them 20-29, Scientific works, №1, Baku, BSU, 1975, 90 pages
9. Perima Serab, When I grow up, Tahran, 1390, 428 pages
10. Tagi Goli, Accident, Tahran, Nilufar 1389, 302 pages
11. Ramin Khodayi, With love Thorn is flower, Tahran, Elbors, 1378, 326 pages
12. Riyahi Maryam, Roommate, Tahran, Porsman, 1392, 458 pages
13. Senayi Perinyush, Other’s father, Tahran, Ruzbahar, 1383, 289 pages
14. Nasrin Gadiri, Who is judge, what is judge, Tahran, 1378, 389 pages